

**Дослідження життя та наукової спадщини Є.Рихлика:
історіографія проблеми.**

Є.Рихлик – відомий у 1920-х рр. вчений-славіст, етнограф, краєзнавець, педагог і громадський діяч, знищений хвилею сталінських репресій. Він належить до категорії вчених, чий науковий доробок є надзвичайно багатограним і знаходиться у сфері інтересів фахівців з вивчення різних галузей історичної науки. Натомість обставини його життя й політичний клімат в СРСР обумовили нерівномірність дослідження особистості, громадської, педагогічної та наукової діяльності вченого. Аналіз доробку вітчизняних та закордонних дослідників біографії та наукової спадщини Є.Рихлика дозволяє стверджувати про зростання інтересу наукової громадськості до постаті вченого та наявність лакун у вивченні проблеми.

У вивченні життєвого та творчого шляху Є.Рихлика можна виділити три основні етапи: 1) 1920-ті рр. – 1931 р.; 2) 1932 р. – 80-ті рр.; 3) 1990-ті – початок 2000-х рр. Перший етап пов'язаний з відгуком наукової громадськості на сторінках вітчизняної та закордонної преси на оприлюднення результатів славістичної, етнографічної, педагогічної, культурно-просвітницької та громадської діяльності Є.Рихлика до його арешту. Другий етап припадає на тривалий період радянської історіографії з притаманними їй надмірною ідеологізацією історичної науки та вилученням з наукового обігу спадщини “ворогів народу”, знищених у 1920-30-х рр., до яких належав і Є.Рихлик. Третій етап, що отримав назву другого інтелектуального ренесансу [1], став відлунням серйозних політичних і психологічних зрушень за доби “перебудови” та української незалежності. Він характеризується потужним зрушенням у розробці заборонених раніше питань з історії України, формуванням нової творчої генерації вітчизняних істориків, залученням і опрацюванням величезного

масиву нових джерел, новими методологічними пошуками. Саме на цьому етапі вивчення внеску Є.Рихлика у вітчизняну науку його ім'я та науковий доробок були повернені на сторінки наукової літератури.

До арешту Є.Рихлика повідомлення, відгуки та рецензії на його праці були поодинокими, розпорошеними в різних наукових та науково-популярних виданнях УРСР і Чехословаччини і припадали здебільшого на другу половину 1920-х рр. Це пояснюється активізацією наукової роботи вченого саме в цей період та актуальністю тематики його публікацій з огляду на нагальні проблеми радянського уряду у національній політиці та міжнародних відносинах і зацікавленості Чехословаччини у подальшому розвитку чеської діаспори в Україні.

Важливим визнанням досягнень Є.Рихлика в галузі славістики стала рецензія А.Степовича на дослідження вченого діалектичних особливостей мови мешканців чеської колонії на Житомирщині Вільшанки. Всесвітньовідомий богеміст, університетський викладач Є.Рихлика, добре знайомий з його науковими засадами, А.Степович високо оцінив “вміле і пильне” опрацювання молодим науковцем “дуже цікавої теми... впливу російського, українського й польського оточення на чеських колоністів Волині”, акцентуючи увагу на її науковій актуальності, “бо торкається того предмету, який можна сказати, так що й зовсім ще не звертав був на себе увагу вчених” [2].

Етнографічна діяльність Є.Рихлика в чеських колоніях Волині отримала стислі позитивні відгуки у популярному на українських теренах громадсько-політичному і літературно-науковому місячнику “Червоний шлях” [3]. Наукова, громадська, педагогічна та культурно-просвітницька діяльність вченого як одного з лідерів руху національного відродження українських чехів висвітлювалася також на сторінках чехословацьких часописів. Так між 1920 та 1924 рр. празька журналістка Б.Мартінкова опублікувала в журналі “*Naše Zahraniče*” статтю про культурне становище

чеських колоній Волині, назвавши роботу Є.Рихлика у Вільшанці “самовідданою”. Наприкінці 1920-х рр., пильно стежачи за надрукованими в українській і російській науковій літературі працями вченого із зазначеної теми, науково-популярні журнали Чехословаччини помістили на своїх сторінках рецензії: “Národopisný Věstník” (Я.Полівка), “Naše Zahranicě” (С.Кліма) та “Národnostní Obzor” (автор невідомий), де високо оцінили роботу Є.Рихлика по вивченню не тільки українських чехів, але й інших національних меншостей України [4].

Про підвищений інтерес української наукової громадськості до роботи Є.Рихлика в галузі нацменознавства свідчить публікація низки повідомлень про підготовку, створення і роботу при Етнографічній комісії ВУАН спеціального Кабінету по вивченню національних меншостей України, який очолив вчений, у наукових і науково-популярних виданнях України [5]. Діяльність Кабінету нацмен відзначив у своїй узагальнюючій роботі про сучасний стан національних меншостей України і А.Глинський [6].

Після арешту Є.Рихлика у січні 1931 р. його ім'я і праці надовго зникли з наукового обігу. Стисла інформація біографічного характеру з'явилася в енциклопедичних виданнях у СРСР після політичної “відлиги” та закордоном силами української наукової еміграції. Є.Рихлик згадується в них як філолог-славіст, етнограф та провідний викладач Ніжинської вищої школи. Коротенькі довідки містять фактичні помилки у датах народження, арешту і смерті вченого [7].

У радянській науковій літературі доробок Є.Рихлика практично не використовувався за поодинокими винятками, як, наприклад, у статті В.Горленко, де створений вченим Кабінет для вивчення національних меншостей України згадується як факт успішності діяльності ВУАН у 1920-х рр. [8]. Так само в академічному виданні з історії чеської літератури ХІХ-ХХ ст. дослідження Є.Рихлика життя і творчості Ф.Челяковського,

видане у 1915 р., було внесене до основних джерел із вивчення даної проблеми [9].

Протягом тривалого періоду у радянській історіографії не було дано об'єктивної наукової оцінки внеску Є.Рихлика у вітчизняну науку. Лунали тільки недостатньо обґрунтовані критичні зауваження, як, наприклад, в історіографічній праці Г.Казьмирчука про вивчення Кирило-Методіївського товариства українськими дослідниками з 1918 по 1934 р. Автор статті, аналізуючи працю Є.Рихлика “Слов'янофільство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-методіївського братства)”, назвав її “досить невдалою”, закидаючи вченому звуження джерел формування ідеології братчиків та інші недоліки [10].

Більш позитивно висловлювалися представники української діаспори. У 1960-80-х рр. у США пам'ять Є.Рихлика вшанував його колишній аспірант П.Одарченко. На його думку, вчений сприяв розвиткові Ніжинської вищої школи та формуванню національносвідомого покоління українських літературознавців у стінах НІНО, серед яких були всесвітньо відомі у майбутньому вчені, зокрема І.Кошелівець [11]. Познайомившись з біографічним довідником Б.Кравціва “Розгром українського літературознавства 1917-37 рр.”, виданого у 1962 р., П.Одарченко додав до реєстру репресованих і свого вчителя [12]. У 1984 р. на святкуванні свого 80-річчя у Вашингтоні він “з глибокою пошаною і вдячністю... згадав своїх славних учителів, що впливали на становлення його світогляду та допомагали йому в науковій і педагогічній діяльності”, назвавши Є.Рихлика разом з іменами О.Пчілки, В.Шепотьєва, С.Єфремова та М.Зерова [13].

Від початку 1990-х рр. на сторінках загальноукраїнських і регіональних наукових та науково-популярних видань почали з'являтися перші стислі біографічні нариси, присвячені Є.Рихлику, основним джерелом яких була відкрита для істориків карна справа вченого, що

зберігалася в архіві СБУ у м. Чернігові. Автор першої розвідки з вивчення життєвого і творчого шляху Є.Рихлика Ю.Данилюк охарактеризував основні віхи життя і діяльності вченого, назвав його основні друковані праці. Доля талановитого науковця розглядається як одна з трагічних сторінок згортання краєзнавчого руху в Україні у 1930-х рр., а його науковий доробок – як особливо актуальний для українського народу в умовах національно-культурного відродження початку 1990-х рр. [14].

Авторами декількох нарисів життя Є.Рихлика Г. і О.Самойленками були використані матеріали фонду Ніжинського ІНО, де протягом п'яти років працював Є.Рихлик. Окрім основних біографічних даних висвітлюються факти, які характеризують Є.Рихлика як активного громадського діяча, талановитого педагога, організатора. Дослідники роблять акцент на його філологічному доробку і внеску у розвиток Ніжинської вищої школи та її наукових традицій [15]. Саме ніжинський період життя Є.Рихлика Г. і О.Самойленки вважають розквітом його творчих сил і наукових задумів. На їхню думку, вчений “мріяв зробити Ніжин одним з центрів славістики на Україні”. У 1993 р. Г.Самойленком був складений біобібліографічний показчик, до якого увійшли відомості про життєвий і творчий шлях Є.Рихлика та перелік його основних наукових праць [16].

Трагічній долі Є.Рихлика присвячена низка статей Ю.Шаповала [17]. Особлива увага приділяється причинам загибелі вченого. На думку автора, згубні наслідки мала його активна робота серед волинських чехів та спілкування з М.Грушевським, який зацікавився успіхами вченого у розробці нацменознавства як перспективного напрямку української історичної науки. Цінним внеском Ю.Шаповала у вивчення життя і творчості Є.Рихлика є аналіз матеріалів справи-формуляра на М.Грушевського, які висвітлюють ставлення до Є.Рихлика деяких колег по ІНО, реакцію на арешт вченого у наукових колах Києва. Крім того,

досліджуючи масовий розстріл українських в'язнів наприкінці жовтня – на початку листопада 1937 р. під Медвежегорськом Мурманської області [18], Ю.Шаповал висунув припущення про ймовірні обставини смерті та місце поховання Є.Рихлика.

В рамках всеукраїнського проекту “Реабілітовані історією” постаттю свого видатного земляка зацікавилась житомирські краєзнавці, і у 1997 р. у місцевій пресі була опублікована стаття М.Костриці з коротким оглядом життя Є.Рихлика та його участі у національно-культурному русі відродження волинських чехів [19].

П.Скрипник, акцентуючи увагу на внеску Є.Рихлика у розгортання історико-краєзнавчого руху в Україні [20], високо оцінив значення наукової, громадської і педагогічної діяльності Є.Рихлика, назвавши вченого “фахівцем слов'янського світу”, а праці з історії, філології та краєзнавчі дослідження – важливим надбанням українського народу.

Дослідник сталінських репресій на Ніжинщині В.Ємельянов, спираючись на матеріали карної справи Є.Рихлика, проаналізував арешт вченого у контексті загальноукраїнського процесу знищення національно-свідомої частини чеської діаспори і підкреслив безпідставність обвинувачень, висунутих проти талановитого науковця і впливового в Ніжині громадського діяча [21].

Крім біографічних нарисів, у 1990-х – на п. 2000-х рр. у науковій літературі з'явилася низка статей, автори яких аналізують окремі аспекти життя і діяльності Є.Рихлика. Так, дослідники історії чеської колонізації Волині Р.Кондратюк і Л.Шевцова розглядають долю вченого як типову для представника чеської інтелігенції в Україні періоду 1920-30-х рр., а його наукові досягнення зараховують до духовної спадщини чехів-колоністів Житомирщини [22]. Автор низки статей про українських чехів Ю.Луцький використав матеріали, зібрані вченим під час етнографічних експедицій у цей регіон у 1921-24 та 1929 рр. Він проаналізував участь Є.Рихлика у

Першому з'їзді чехословацьких колоністів Волині, З'їзді трудящих чехів, роботу з кореспондентами Кабінету нацмен, підкреслюючи велике значення громадської діяльності вченого на Житомирщині для збереження національної самобутності українських чехів. Як фахівець з питань чеської діаспори України у 1920-30-х рр., Ю.Луцький переконаний, що Є.Рихлика можна вважати взагалі “єдиним представником національно-свідомої науково-культурної інтелігенції після зникнення цього прошарку в пролетарській революції та війні” [23].

Про вагомість внеску Є.Рихлика як керівника секції української мови і письменництва науково-дослідної кафедри у розвиток ніжинської вищої школи свідчать дослідження О.Бойко, І.Конончука, В.Кондрашова, А.Острянки, С.Зозулі, Є.Страшко [24] та ін.

Ім'я Є.Рихлика привернуло увагу сучасних дослідників і з огляду на його педагогічний талант. У статтях В.Борисенко, О.Астаф'єва, І.Качуровського, Д.Чуба, в яких досліджується доля видатного українського етнографа і літературознавця П.Одарченка, Є.Рихлік постає як досвідчений педагог, науковий керівник майбутнього вченого, що зумів розгледіти блискучі здібності П.Одарченка, заклав підвалини його наукового світогляду, всіляко допомагав та підтримував свого учня, ввів його до наукових кіл Києва, допоміг опублікувати свої праці про творчість Лесі Українки на сторінках поважних наукових видань ВУАН [25]. В.Шкварчук, аналізуючи матеріали карної справи П.Одарченка, акцентував увагу на його поважному ставленні до свого наукового керівника і спробі захистити вчителя від переслідувань під час слідства у 1929 р. [26].

Про вплив Є.Рихлика на формування особистості і наукових поглядів відомого радянського філолога І.Павловського, який вчився в аспірантурі у НІНО під керівництвом вченого, йдеться у статті І.Катенка [27]. І нарешті,

Г.Греченко вніс ім'я Є.Рихлика до списку репресованих освітян Чернігівщини [28].

Аналізу славістичної спадщини вченого присвячена стаття Є.Луняка, який, розглядаючи дослідження Є.Рихлика стосовно ідеології учасників Кирило-Мефодіївського братства, спробував визначити методологічні засади концепції вченого і місце його праці у вітчизняній історіографії [29]. Статтю Є.Рихлика “Слов'янофільство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства)” Є.Луняк назвав “знаменною подією у формуванні нового образу Кирило-Мефодіївського товариства, який пізніше вкоренився в радянській історіографії” і зарахував її до “перехідного етапу радянської історіографії, коли ідеологічний тиск комуністичної системи уже почався, але не став домінуючим”.

Тільки наприкінці 1990-х рр. Є.Рихлика вперше було визнано за одного з найбільших знавців “української школи” у польській романтичній літературі першої половини XIX ст. Редакція альманаху “Хроніка 2000. Наш край” у випуску, присвяченому українським чехам, опублікувала фрагменти його праці “Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького”, виданої у 1928 р. в Ніжині, супроводжуючи її коротенькою біографічною довідкою, де вченого названо “відомим українським славістом чеського походження., автором праць з літературознавства, етнографії та лексикографії”. Крім того, підкреслена заслуга Євгена Рихлика “як одного з першовідкривачів творчості Юліуша Словацького для українського читача” [30].

Аналізу наукової спадщини Є.Рихлика в галузі дослідження польської літератури присвячена і спеціальна стаття Г.Самойленка, де розглядається внесок вченого в українську полоністику [31].

Літературознавча діяльність Є.Рихлика як філолога-славіста та викладача кафедри слов'янської філології Київського університету св. Володимира розглядалась у дисертаційному дослідженні “Становлення

та розвиток слов'янознавства в університеті св. Володимира (1834-1919)” І.Журжою. Дослідниця віднесла Є.Рихлика до нового покоління провідних вчених-славистів університету, наукові і педагогічні вподобання яких призвели до “зміщення акцентів у бік філологічного спрямування” та забезпечили піднесення слов'янознавства в університеті св. Володимира, перетворивши його на “один з центрів розвитку славистичної науки Російської імперії” [32].

Найбільший інтерес у вітчизняних дослідників викликала діяльність Є.Рихлика по вивченню національних меншостей України, зокрема створення і організація роботи Кабінету нацмен при Етнографічній комісії ВУАН. Важливий внесок Кабінету у вивчення неукраїнського населення УРСР відзначив, наприклад, Б.Чирко [33]. С.Заремба згадує Кабінет нацмен як одну з установ ВУАН, що проводили активну роботу по вивченню та збереженню історико-культурної спадщини на українських теренах [34]. Як керівник Кабінету нацмен, Є.Рихлик привернув увагу О.Рафальського [35] та Н.Ставицької. Остання дійшла висновку, що Є.Рихлик створив “окрему наукову школу дослідження чехів” [36].

Надзвичайну заслугу вченого у збиранні, збереженні та опрацюванні матеріалів з вивчення національних меншостей України підкреслили В.Наулко та Н.Руденко в огляді фонду Кабінету нацмен, який зберігається в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Рильського [37].

Після повернення до наукового обігу творчої спадщини Є.Рихлика, його ім'я потрапило на сторінки довідникових та енциклопедичних видань, де вчений згадується як активний член Ніжинського наукового товариства краєзнавства, що “відігравав провідну роль у його діяльності” [38], “відомий діяч культури та науки Чернігівщини” [39] та один з “провідників духовності в Україні” [40].

Та все ж таки, життєвий і творчий шлях Є.Рихлика у вітчизняній і зарубіжній історіографії вивчений недостатньо. Головну увагу приділено стислому огляду основних подій життя і наукової діяльності. Спеціального комплексного дослідження вимагають славістична та нацменознавча концепції вченого.

Література

1. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – С. 113.
2. Степович Андроник. Проф. Євген Рихлик. З етнографічних студій // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 6. – С. 118-119.
3. Наукова хроніка // Червоний шлях. – 1929. – № 8-9. – С. 221.
4. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 27, 41.
5. Хроніка // Вісті Всеукраїнської Академії Наук. – 1929. – № 3-4. – С. 88; там само. – № 7-8. – С. 45; Наукова хроніка // Червоний шлях. – 1929. – № 8-9 – С. 221; там само. – № 12. – С. 226; Кабінет нацменшостей при ВУАН // Червоний шлях. – 1930. – № 1. – С. 188.
6. Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков – Киев: Центриздат, 1931. – С. 65-66.
7. Український Радянський енциклопедичний словник. В 3-х т. – Т. 3. / Гол. ред. М.П.Бажан. – К.: Академія наук Української РСР, 1968. – С. 521; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Paris; New York, 1973. – С.2513; Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1983. – С. 458.
8. Горленко В.Ф. Киев – центр этнографической науки на Украине (к 1500-летию Киева) // Советская этнография. – 1982. – № 6. – С. 96.
9. Очерки истории чешской литературы XIX – XX веков / Ред. коллегия: Д.Ф.Марков, С.В.Никольский, С.А.Шерлаимова. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. – С. 690.
10. Казьмирчук Г.Д. Кирило-Мефодіївське товариство в дослідженнях українських істориків України (1918-1934 рр.) // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1978. – № 20. – С. 75.

11. Одарченко П. Іван Кошелівець. (До 80-ліття з дня народження) // Петро Одарченко. Українська література. Збірник вибраних статей / Ред. Осип Зінкевич. – К.: Смолоскип, 1995. – С. 222, 229.
12. Одарченко Петро. Богдан Кравців як літературознавець // Одарченко Петро. Видатні українські діячі. Статті. Нариси. – К.: Смолоскип, 1999. – С. 121.
13. Вірний Микола. Достойний ювіляр (80-річчя П.В.Одарченка) // Одарченко Петро. Портрет вченого і дослідника. Статті, документи, листи / Ред. І.Андрусак. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 197.
14. Данилюк Ю. Дві батьківщини Є.Рихліка // Репресоване краєзнавство. – К.: Хмельницький, 1991. – С. 284-287.
15. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. – Ніжин: НДПІ, 1995. – С.59-63; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – С. 133-136; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа // Чернігівщина incognita / Під ред. О.Б.Коваленка та інш. – Чернігів: КП: “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2004. – С.182-189; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М.Гоголя; ТОВ “Видавництво "Аспект-Поліграф”, 2005. – С.221-223.
16. Самойленко Г.В. Євген Антонович Рихлік. Біобібліографічний показник. – Ніжин, 1993. – 15 с.
17. Польовий Л.П., Шаповал Ю.І. Євген Антонович Рихлік // Відродження. – 1993. – № 11. – С.52-54; Шаповал Ю. “Належить до небагатьох вчених славістів...” (життя і смерть чеха Євгена Рихліка) // Пороги. – 1998. – № 1. – С. 6-8; Шаповал Ю. “Належить до небагатьох вчених славістів...” (життя і смерть чеха Євгена Рихліка) // Пороги. – 1998. – № 2. – С. 6-8; Шаповал Ю. “Належить до небагатьох вчених славістів...” (життя і смерть Євгена Рихліка) // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 374-388.
18. Шаповал Ю.І. Невигадані історії. – К.: Світогляд, 2004. – С. 38-43; Пристайко В., Пшениніков О., Шаповал Ю. Соловецька трагедія 1937-1938 років: причини і наслідки // Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-38 роках. В 3 т. – Т. 1. – К.: “Сфера”, 2003. – С. XXIX – LXII.
19. Костиця М. В'язень № 37. Повернення з забуття // Житомирський вісник. – 1997. – 31 січня.

20. Скрипник Петро. Рихлік Євген Антонович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Ч. 2. – С. 179-183.
21. Ємельянов В. З когорти нескорених // Література і культура Полісся. – 1994. – Вип. 4. – С.59-62.
22. Кондратюк Р., Шевцова Л. До історії чеської діаспори на Житомирщині // Волинь-Житомирщина. – Вип. 2. – Житомир, 1998. – С. 45.
23. Луцький Ю. Чехи на Україні (1917-1933). Трагедія господаря // Хроніка 2000. – 1999. – № 29-30. – С. 126-133.
24. Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови (20-30-ті рр.) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 120-127; Конончук І.М. Ніжинський інститут і національно-культурне будівництво Чернігівщини 20-30-х рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. – 2006. – Вип.31. Проблеми розвитку філології, історії та культури до 200 річчя Ніжинської вищої школи). – С.185-187; Кондрашов В. “З корінням вирвати націоналістично-контрреволюційні елементи з НПП” // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 13; Острянюк Андрій. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 33; Зозуля Сергій. Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 102; Страшко Євгенія. Гоголівський інститут у 20-30-х рр. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 26-27.
25. Борисенко Валентина. Петро Одарченко – етнограф і фольклорист // Родовід. – 1994. – № 7. – С. 94, 96; Астаф'єв Олександр. Петро Одарченко. Штрихи до літературного портрета // Одарченко Петро. Портрет вченого і дослідника. Статті, документи, листи / Ред. І.Андрусак. – К.: Смолоскип, 1998. – С.31; Качуровський Ігор. Життєвий і творчий шлях Петра Одарченка // Чернігів. – 1993. – № 2-3; Чуб Дмитро. Невтомний працівник на полі науки // У дзеркалі життя і літератури. – 1982.
26. Шкварчук В. Сторінки біографії П.Одарченка // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – К.: НАНУ, 1996. – С. 348.
27. Катенко Іван. Доля Івана Павловського // Просвіта. – 1994. – № 6-7.
28. Додаток № 1. До загального списку репресованих освітян області // Греченко Г.Є. Репресовані освітяни Чернігівщини. – Чернігів: Обласне товариство “Просвіта” імені Т.Шевченка, 2003. – С. 139.

29. Луняк Є.М. Робота Є.А.Рихлика “Слов'янознавство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства)” в контексті радянської історіографії Кирило-Методіївського товариства 20-х рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. – 2002. – Вип. 18. Особливості розвитку історії та культури на Поліссі та в Лівобережній Україні. – С.96-100.
30. Рихлик Євген. Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького // Хроніка 2000. – 1999. – Вип.29-30. – С. 89, 100.
31. Самойленко Г.В. Дослідник польської літератури Є.А.Рихлик // Поляки в Ніжині. Зб. ст. та матеріалів. Вип. 2. – Ніжин, 2004. – С.16-28.
32. Журжа Ірина Валеріївна. Становлення та розвиток слов'янознавства в університеті св. Володимира (1934 – 1919). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К.: Державний комітет архівів України, 2006. – С. 15-16.
33. Чирко Б.В. Национальные меньшинства на Украине. – К.: Об-во «Знание» Украинской ССР, 1990. – С. 13; Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр. // УІЖ. – 1990. – № 1. – С. 60.
34. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К.: Логос, 1995. – С. 269-270.
35. Рафальський Олег. Національні меншини України у ХХ ст. Історіографічний нарис. – К.: Полюс, 2000. – С. 237.
36. Ставицька Н.П. Діяльність організацій та установ Всеукраїнської Академії Наук з дослідження історико культурної спадщини національних меншин. 20-30 рр. – К.: “Рідний край”, 1994. – С. 17.
37. Наулко Всеволод, Руденко Наталія. Матеріали Кабінету нацменів Етнографічної комісії ВУАН як джерело дослідження міжетнічних взаємин в Україні // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С.107-112.
38. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / Від ред. Кудрицький А.В. – К. : “Українська Радянська Енциклопедія” імені М.П.Бажана, 1990. – С. 511.
39. Калібаба Д.О. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1998. – С.188.
40. Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред. І.Ф.Кураса. – К.: Вища школа, 2003. – С. 533-535.